

что является общепризнанным фактом во всем мусульманском мире. Здесь впервые стали действовать такие организации научной деятельности в форме академии, как Академия Маъмуна в Хорезме, Академия Улугбека и др.

При академии действовали обсерватория, богатейшая библиотека того времени и высшее учебное заведение – *мадраса* (медресе). В медресе того периода, наряду с религиозными науками, преподавались также математика, геометрия, астрономия, медицина, география и другие светские науки. На базах *мадраса* стали появляться первые библиотеки, ставшие неотъемлемой частью академической науки. Таким образом, впервые было положено начало сбалансированному преподаванию светских и религиозных знаний в учебных заведениях, давшие толчок расцвету исламских наук и искусств в эпоху Тимуридов.

Тем самым, можно утверждать, что благодатная земля Маварауннахра дала миру целую плеяду ученых и мыслителей, которые своими естественно-научными, логическими, религиозно-философскими исследованиями и поисками внесли большой вклад в развитие мировой и мусульманской цивилизации. Практически все города этого края прославились благодаря своим славным сыновьям, выходцам из Хорезма, Самарканда, Бухары, Насафа, Ташкента, Ферганы, Маргилана, Термеза, Шахрисабза и других мест. Они отличились в сферах науки, поэзии и музыки, культуры, теологии, медицины, военного дела, зодчества, изобразительного и прикладного искусства.

Изучая наследие предков, современные ученые Узбекистана восхищаются их упорством, целенаправленностью, многогранностью и гениальностью умов. В Узбекистане идет целенаправленная работа по дальнейшему раскрытию славных имен и познания их роли в развитии науки и мусульманской культуры. Перечислить имена всех их в рамках одной статьи невозможно. Тем более рассказать об их деяниях возможно лишь мельком, поскольку это потребует большого отдельного научного исследования.

Таким образом, земля Маварауннахра (нынешнего Узбекистана) стала без преувеличения одним из главных очагов развития исламских наук и исламской культуры и таким образом внесла существенный вклад в развитие общечеловеческой и мусульманской цивилизаций.

ЭШМУҲАМЕДОВА МАРЯМ

Филология фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

“Одоби таълим” асари ва унинг муаллифи ҳақида

Аннотация. Ушбу мақола муаллифи маърифатпарвар аллома Ризоуддин Фаҳриддин ўғли (XIX аср) «Одоби таълим» («Тарбия одоби») китоби асосида ўтказилган тадқиқот натижасида ёзилган. Мақолада китобнинг ёзилиш сабаблари, Шарқда

тарбия, таълим-тарбияга қаратилаётган эътибор кўринишлари ва бу борадаги аждодларимизнинг саъй-ҳаракатлари ҳақида сўз боради.

Мақолада Ризоуддин Фахриддин ўғлининг таълим ва тарбияга оид асарлари ҳақида сўз юритилиб, улар орасида «Одоби таълим» китобининг катта аҳамияти ва аҳамияти алоҳида таъкидланган. Асарни адабий манба сифатида ўрганишдан мақсад унинг мазмун-моҳиятини қамраб олишдан иборат. Айниқса, фанга муносабат, бунда ўқитувчининг ўрни, таълим ва бошқа кўплаб мавзулар замирида яна нималар ётади. Шунингдек, мақолада бу мавзуда кўплаб олимлар қалам тебратган бўлсада, муаллиф бу масалаларга ўзига хос тарзда ёндашган, маърифатпарвар олим, ислом файласуфи, устоз сифатида ижод қилган ва ижод қилган.

Бундан ташқари, мақолада иш мавзусининг кенглиги, шунингдек, ўқитувчиларга берилган кўрсатмалар ва маслаҳатлар, жумладан, илмий маълумотлар, истеъдод ва қобилият, қаердадир юмишқ, қаердадир хушмуомалалик ва қаердадир мағрур бўлиш қобилияти қайд этилган. Буларнинг барчаси асарда образли тасвирланган. Шунга кўра, бу иш гўёки нафақат ўқитувчилар, балки талабалар учун ҳам дастурдир. Шунингдек, у йўлда қийинчиликлар, жисдий интилишлар ва, албатта, бу интилишларнинг натижалари ва бошқа кўп нарсалардан ташқари, билимларни эгаллаш билан боғлиқ.

Бир сўз билан айтганда, бу асар 1902 йилда ёзилган бўлсада, ҳозирги даврда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаганлигини таъкидлаш мумкин. Ўқувчиларни асар билан кенгроқ таништириш мақсадида «Одоби таълим»дан айрим парчалар келтирилади. Яъни, бу парчалар илм-фанга, ўқитувчиларга қаратилган бўлиб, уларнинг асосий маъноси тарбия ва таълим одобига қаратилган.

Таянч сўз ва иборалар: билим, таълим, ўқитувчи, олим, хушмуомалалик, бебаҳоллик, қадрлилик, мардлик, хушмуомалалик, қобилиятлилик, ўрганиш.

Аннотация. Данная статья написана в результате исследования на основе книги «Одоби таълим» («Этикет воспитания»), автором которой является ученый-просветитель Ризоуддин Фахриддин угли (XIX век). В статье рассказывается о причинах написания книги, о внимании к воспитанию и образованию на Востоке, а также усилиям наших предков в этом отношении.

В статье изучаются произведения Ризоуддин Фахриддин угли об образовании и воспитании, особо подчеркивается среди них огромное значение и важность книги «Одоби таълим». Целью изучения произведения как литературного источника является охват его содержания. Особенно, отношение к науке, роль учителя в при этом, а также другие факторы которые лежат в ее основе. Кроме того, в статье указывается, что хотя и многие учёные вели исследования по данной теме, но автор сформулировал свой подход к этим вопросам.

Кроме того, в статье отмечается широта тематики произведения, а также приводятся указания и советы учителям, в том числе, знания, талант и способность, умение быть мягким, вежливым, а где-то гордым – всё это свое образно описывается в произведении. В соответствии с этим данное произведение является программой действий не только для учителей но и учащихся. В ней идёт речь также о приобретении знаний, к тому же о трудностях на этом пути, о серьёзных стремлениях и конечно же о результатах этих стремлений и о многом другом.

Одним словом, можно подчеркнуть, что это произведение хотя было написано в 1902 году, и но в настоящее время не потеряло своей ценности. В целях более широкого ознакомления читателей с произведением цитируются некоторые отрывки из «Одоби

таълим». Именно, эти отрывки сосредоточены на знаниях, на учителях и основной их смысл направлен на правила воспитания и образования.

Опорные слова и выражения: знания, воспитание, учитель, учёный, любезность, бесценность, драгоценность, отважность, вежливость, одарённость, обучение.

Abstract. This article is based on the book "Ethics of Education" by the enlightened scholar Rizouddin Fakhriddin son (XIX century). It discusses the reasons for writing the work, the attention paid to education in the East, the efforts of our ancestors in this regard, and the works of Rizouddin Fqhriddin oglu on education, including "etiquette". The importance of "lim" was emphasized. The aim is to study the work as a literary source, as well as its content. In particular, the attitude to science, the teacher, what else is the basis of education, and all the other topics. The article also notes that, although many scholars have written on the subject, the author has taken a different approach to the issue, working as an enlightened scholar, Islamic philosopher, and educator. At the same time, the breadth of the range of topics in the work is a guide for teachers: scientific knowledge and talent, where diligence, where gentleness, where diligence is much more necessary. It is said that instructions are given, but that the work is not only for teachers, but also for students. and others, in short, that this work, though written in 1902, has not lost its value to this day. There is also an excerpt from the book "Etiquette Education" to acquaint students with the work. These passages are all about science, teacher, upbringing and etiquette. From the breadth of the author's worldview, the text appears to cover many areas within a single work. And it is only natural that the reader will want to get acquainted with the work itself. This is the purpose of the passage.

Keywords and expressions: science, education, teacher, scientist, hilm, valuable, zeal, etiquette, talent, education.

Шарқда илмий асарлар билан бир қаторда тарбиявий-ахлоқий масалаларга бағишланган ахлоқ ва тарбия дарсликлари кўплаб яратилган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Носир Хусрав, Абдурахмон Жомий, Низомулмулк, Алишер Навоий ва яна бошқа ижодкорларнинг асарлари шулар жумласига киради.

Тарихда яна шундай олимлар ҳам яшаб ўтганки, улар ижодий фаолиятларининг асосий қисмини ёш авлоднинг таътим-тарбиясига бағишлаганлар. Ана шундай олимлардан бири Ризоуддин Фахриддин ўғлидир. У 1859 йили Татаристон ҳудудида зиёли оилада дунёга келган. Отаси маърифатпарвар инсон бўлганлиги туфайли ўғлининг илм ўрганиб, камолот эгаси бўлишига катта эътибор берган. Олим мадраса таълимидан сўнг мударрис, имом, қози ва муфтийлик вазифаларида ишлади. Шу билан бирга ижод билан ҳам шуғулланди. Олимнинг тарих, фикҳ, ислом тарихи ва таълим-тарбияга оид асарлари, шунингдек, таржима асарларининг сони 100 атрофида. Бундан ташқари у журналист сифатида ҳам фаолият олиб бориб, "Шўро" журналининг бош муҳаррири сифатида хизмат қилади. Бу даврда Ризоуддин Фахриддин ўғли 700га яқин тарбиявий, ижтимоий-сиёсий ва адабий-танқидий мақолалар ёзди. Олимнинг "Шогирдлик одоби", "Аҳлу аёл", "Тарбияли она", "Тарбияли ота", "Тарбияли ўғил", "Тарбияли қиз", "Тарбияли хотун", "Тарбияли эр" ва яна бошқа асарлари тарбия ва ахлоқ нормалари акс этган дарсликлардир.

Муаллиф қаламига мансуб “Одобӣ таълим” ҳам ана шундай асарлари сирасига киради. Асар мундарижасига назар ташланса, илмнинг фазилати, муаллим ким, тарбия қандай олиб борилади, хулқлар ва амаллар қандай бўлиши керак ва ҳоказо мавзулар хусусида баҳс юритилади, устозларга кўрсатмалар берилади. Бунда устозларнинг дарс жараёнида ўзини тутиши, ҳилмнинг¹ ўрни, виқор ва мулоимлик қайси пайтда асқотади каби муаммоли вазиятлар ҳақида сўз кетар экан, муаллиф бу масалаларни ҳар қандай устоз англаб етадиган тарзда очиклаб берган.

Таълим-тарбия соҳаси аҳлига яхши маълумки, қобилият, иқтидор ҳар бир болада бўлади, лекин айримлари уни юзага чиқариб, атрофдагиларга кўрсата олади, айримларники эса яширин бўлади. Уни юзага чиқаришда бола устоз кўмагига эҳтиёж сезади. Ана шундай пайтда, - деб ёзади муаллиф “...устозлар ташхис², ташвиқ ва таҳаммул қилишлари лозим”. Болаларда баъзан ўзларига нисбатан ишончсизлик ҳолати ҳам кузатилади. Бундай ҳолатларда устозлар уларда ўзларига нисбатан ишонч уйғотишга ҳаракат қилиб, насиҳат, ғайрат қилишга ташвиқ ва уларнинг олдинга интилишларига (қандай бўлишидан қатъий назар – М.Э) хайрихоҳлик билдиришлари лозимлигини уқтиради муаллиф. Китобни ўқир экансиз, таълим жараёнида устозлар қўллаши лозим бўлган қўплаб услубий қўлланмалар тавсия этилганига гувоҳ бўласиз. Энг қизиғи бу қўлланмалар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, долзарб. “Устозларнинг энг улуғ мақсади, - деб ёзади муаллиф, етук аждодларга муносиб авлодларни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Бу йўлда улар ўз зиммаларига қўпгина масъулият олиб, меҳнат ва машаққатларини эса ҳеч қачон миннат қилмайди. Зарур ўринларда ҳиммат кўрсатадилар”³.

Устозлар шогирд қалбида илм ва илм аҳлига муҳаббат, ҳурмат уйғотишлари лозимлиги айтилади.

Муаллиф тавсия этган усуллардан яна бири устознинг дарс усулига қатъий эътибор қаратиши, бепарволикдан узоқ бўлиши масаласи бўлса, энг зарури шогирдларга илм ўрганишнинг ихтиёрий ёки мажбурий эканлигини уларнинг дунёкараши, ҳозирги ҳолати (ўқувчилик давлари – М.Э.)дан келиб чиққан ҳолда англатиш, яна ҳам аниқроғи уларнинг қалбларига илмга бўлган муҳаббат уруғларини қадамоқдир. Бу борада ҳар бир устоз ўзининг санъаткорлик даражасидан келиб чиқиб иш тутиши лозимлиги таъкидланади.

Асар ҳам ўқитувчиларга таълим жараёнининг энг фойдали, ўзига хос нозик қирраларини ўргатади, ҳам шогирдларга (ўқувчилар)га илмнинг шарофати, бу йўлдаги машаққатлар саъй-ҳаракат ва шижоат кўрсатиш, уларнинг гўзал натижаларини англатади. Лекин ҳамма вақт асосий эътибор одоб-ахлоққа қаратилган. Муаллифнинг энг кўп эътибор қаратадиган нуқтаси гўзал ахлоқдир. У ёзади: “Одам боласининг баҳоси, қадру ҳурмати ахлоқига қараб билинур...

¹ Ҳилм – юмшоқ табиатлилик.

² Ташхис – ажрата билиш, аниқлаш.

³ Ризоуддин Фаҳриддин ўғли. Одобӣ таълим, Оренбург, 1902, 43-б.

Одам боласининг ёш чоғида ўрганган одоби қабрига қадар бирга йўлдош бўлиб боради. Шунинг учун гўзал ахлоқни ёш вақтида ўргатиш керак”¹.

Хуллас бу китоб ҳам ўқувчиларга, ҳам ўқитувчиларга ниҳоятда фойдали бўлган ахлоқ илмидан бир дарслик бўлиб, унинг айрим ўринларидан парчалар эътиборингизга ҳавола қилинмоқда.

Энг қизиғи ундаги фикрлар, тавсия қилинган кўрсатмалар бугунги кун учун ҳам долзарб, ўз қимматини йўқотмаган.

“Одоби таълим” асари 1318/1902 йили Оренбургда Гулом Каримов матбаасида типография йўли билан чоп этилган.

Ўйлаймизки, китоб нафақат ўқитувчилар ва ўқувчилар, балки фарзандини илм олишини истаган ота-оналар учун ҳам бир қўлланма бўлади.

Бисмиллаҳир раҳмонир раҳийм

Илм, муаллим ва тарбия

Илм билмоқ демакдир. Илмнинг фазилатли бир неъмат эканини ақл билан билиш мумкин бўлганидек, бу ҳақда Қуръони карим ва муборақ ҳадисларда ҳам баён қилинган. Уларда илм ўрганишга ташвиқ ва тарғиб этилган.

Илм туфайли Аллоҳни танилади. Аллоҳни танигач абадий бўлган ҳаётга эришилиб, доимий бахтсизликдан халос бўлиш мумкин. Ва илм туфайли ҳар ким ўз вазифасини англаб етади, бошқа томонга ошиб ўтмайди.

Кўринишидан жумла одам фарзанди инсон бўлиб танилса ҳам, аслида илм аҳлигина инсон, бошқалар инсон эмас. Зеро, инсон бўлмоқ учун ёлғиз жасад кифоя қилмайди, албатта илм шартдир.

Илм рухнинг лаззати бўлгани боис унинг устида яна бир лаззатнинг бўлиши шарт эмас. Илмнинг ўзи лаззатли бўлганидек, лаззатли нарсаларга ҳам сабабчи бўлади.

Инсонни энг юқори мартабаларга кўтарадиган, ўзидан сўнг номини абадий қолдирадиган нарсаси бу илмдир.

Илм уни йўқотиш хавфи бўлмаган мартабадир. Илм ғамгин пайтингизда сирдош, ғурбатда йўлдош, ёлғизликда ҳамроҳ ва душманларга қарши кучли бир қуролдир. Илмдан юқори бойлик, нодонликдан ортиқ фақирлик бўлмайди.

Муаллим (устоз) илмга, олимларга ниҳоятда муҳаббатли ва эҳтиромли бўлиши лозим. Дунё саодатига ва охиратда нажотга сабабчи илм бўлгани боис унга эҳтиром кўрсатишга нафақат муаллимлар, балки ҳамма бурчлидир.

Аждодларимизнинг илмга бўлган муҳаббатлари ва олимларни улуғлашларига ҳайратланади киши... Муҳаммад ибн Абдулмалик исмли вазирга имом Сибавайхйнинг² нахъга оид китобини ҳадя қилишганида у: “Қасам Аллоҳгаки, бундан ҳам улуғроқ совға бўлмас”, - деган экан...

Имом Молик (р.а.)³ ҳатто кексайган чоғида ҳам таҳоратсиз, бирор ҳадис айтмас, пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборақ жасадлари Мадина шаҳрига

¹ Ризоуддин Фаҳриддин ўғли. Аҳлу аёл. Тошкент., 14-бет.

² Имом Сибавайхй – нахъшунос олим (VIII аср)

³ Имом Молик – улуғ муҳаддислардан, “Муваддо” китобининг муаллифи.

дафн этилгани боис одоб юзасидан бу шаҳарга фақат пиёда борар экан. Илм аҳли ҳамма вақт шунақа эътиборли, ана шундай одоб эгаси бўлиши лозим.

Салафи солиҳ ислом одобидан бенасиб бўлган кимсаларни муаллим этиб тайёрлаш у ёқда турсин, энг паст вазифага ҳам яқинлаштирмас эканлар. Бу эса улар илмни нақадар улуғлаганликларини кўрсатади.

Имом Молик ҳазратлари: “Аҳмоқ, бидъатчи, ёлғончи ва маърифатсиз кишидан илм ўрганилмайди”, - деб буюрган...

Камолот эгаси бўлган олимларни уларни қайси мазҳабда бўлишларидан қатъий назар, ҳурмат қилмоқ, бу олимлар ҳақида одоб доирасида сўзламоқ ва тавозе билан муомала қилмоқ лозим...

Шундай замонлар бўлган эканки, вазирларга қилинмаган эҳтиромлар олимларга қилинар экан... Шундай замонлар бўлган эканки, олимларнинг хутба ва ваъзларини эшитиш учун подшоҳлар югуриб келар эканлар... Шундай замонлар бўлган эканки, бир масалани ўз аҳлидан эшитиш учун ойлаб сафарларга чиқилар экан...

Насроний олим Абу Исҳоқ ас-Собий вафот этганида шиа олимларининг улуғларидан бўлган Шариф Розий¹ ҳазратлари тош юракларни ҳам сел қилиб юборадиган даражада таъсирчан бир марсия ёзган экан. Ундан “Расули ақрам (с.а.в.)нинг боласи бўла туриб (мусулмон- М.Э.), бир насронийни бунчалар муболағали қилиб макташинг шунга лойиқми” – деб сўраганларида: “Христианни эмас, илму камолотни мактадим”, - деб жавоб берган экан.

Абу-л-Аъло ал- Маарри ҳазратлари болалигидан кўзи ожиз бўлса ҳам одоб илмида назари йўқ аллома бўлиб етишган. Унинг ёзган шеърлари, таълиф этган асарлари саноксиздир. Илмга муҳаббат бундай бўлади. Муҳаббати мукамал бўлган кишининг илм ўрганишига на кўзининг ожизлиги ва на бошқа нарса монелик қила олади.

Машҳур устозлардан бўлган Яҳё Маъийн ҳазратлари² ўз қўли билан олти юз минг ҳадиси шарифни кўчириб ёзган. Ва отасидан мерос бўлиб қолган русий ҳисоб билан тахминан юз қирқ минг рубль пулининг ҳаммасини илм йўлида сарфлаган.

Илмга муҳаббатли бўлган кишилар нафақат дунё молини, балки бутун дунёларини сарфлаб илм ўрганадилар. Аммо дунёга муҳаббат қўйганлар ўзларида бор бўлган озгина илмни ҳам қурбон қилиб мол йиғадилар.

Бағдод адибларидан, шу билан бирга наҳв илми билимдонларидан ҳисобланган Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим³ бир қанча улуғ асарлар ёзиш билан баробар (бир вақтнинг ўзида – М.Э.) Қуръони каримни ёдлаш ва тафсир қилиш билан машғул бўлганлиги ривоят қилинади.

Абу Сулаймон Довуд бин Алийю-л-Исбаҳонийнинг илм мажлисида ҳар уни тўрт юз олим жамъ бўлиб, ҳадис тинглар ва илм ўрганар эдилар.

¹ Шариф Розий – шиа мазҳабидаги олим.

² Яҳё ибн Маъийн – машҳур муҳаддислардан (IX аср), “Ат-тарих”, “Китабул илалӣ ва маърифатир-рижалӣ”.

³ Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим – муҳаддис, факих, муфассир.

Имом Абу-л-Аббос Саълаб илмга шу қадар муҳаббат қўйган эдики, йўлда кетаётганида ҳам қўлидаги китобни ўқиб кетар экан.

Улуғ фақиҳлардан Сарахсий Абу Бакр Муҳаммад бин Аҳмад (р.а)¹ ўн беш жилддан иборат “Ал-мабсут” номли китобини Ўзжанд шаҳрида маҳбуслик пайтида ёзган, шогирдлари ҳам устози оғзидан чиққанларини сувда туриб ёзиб олган эканлар...

Салаф олимлари илмга муҳаббатда шу даражада эдиларки, илм йўлида жон бериш лозим бўлса, ўз жонларини бажону дил фидо қилар эдилар. Бу борадаги хабар ниҳоятда кўп бўлиб, бизнинг бу ўринда ёзганларимиз денгиздан томчи кабидир.

Ҳар ҳолда кейинги аср олимларидан бўлган Шайх Абу Муъайс Қашшош ал-Мағрибийнинг кутубхонасида фақатгина “Саҳиҳи Бухорий” асарининг минг нусхада сақланиши ривоят қилинади. Айта оламанки, у яшаган даврда бутун Русия мусулмонлари орасида “Саҳиҳи Бухорий”нинг битта ҳам нусхаси йўқ эди...

Кўрсатмаси бўлмагани ҳолда Қуръони Карим ва муборак ҳадисларни бўлар-бўлмас, керак-керакмас ўринларда келтиравериш ҳурмат ва улуғлашга тескари бир ишдир.

Араб олимларидан ва машҳур устозларидан бири бўлгани ҳолда имом Асмаъий ҳазратлари Қуръони Карим ва ҳадиси шарифни тафсир қилиш вақтида ниҳоятда эҳтиёт бўлар ва: “Араб тилига биноан бу оятнинг тафсири бундай бўлиши лозим ва бу ҳадиснинг маъноси бундай деб ўйлайман. Аммо асосий мақсад нима, билмайман”, - дер экан.

Энди шундай бир замон келдики, Қуръони Карим ва ҳадиси шариф у ёқда турсин, араб масалларини анъанага мувофиқ шарҳлашга камолотдан тамоман узоқда бўлган кишилар томонидан амалга ошириладиган бўлди. Ҳатто иймон ва эътиқод масалаларини ўз тилимизда ўрганишдан манъ этилгани ҳолда (ўша давр назарда тутилмоқда – М.Э.) Қуръони карим ва пайғамбаримиз (с.а.в) нинг ҳадиси шарифларига ҳурматсизлик қилина бошланди... Эсиз...

Бу ҳам кулгили ҳам йиғлашга лойиқ бир ҳолдир.

Ислом олимларидан бир зот : “Агар фарз қилинмаганида эди, жаноби Аллоҳнинг исмини бир марта ҳам тилга олмас эдим. Чунки биз каби ҳақир кишилар унинг каби буюклик эгаси бўлган зотни тилга олишга лойиқ эмасмиз”, - деган экан.

Қадимги файласуфлардан Пифагор Аллоҳ номи билан қасам ичиш ва гувоҳлик беришни энг катта гуноҳлардан деб ҳисоблар экан. Аҳвол шундай экан, биз ҳам оз бўлса-да диққат-этиборли бўлиб, одоб доирасида иш кўрсак фойдадан ҳоли бўлмас.

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл Сарахсий – фақиҳ, мутакаллим. “Шарҳ ал-Жомъ ал-Кабир”, “Ашрот ас-саъа”, “ал-Фавойид ал-фикҳия”.

Илмга ҳурмат кўрсатишнинг энг яхши йўли саҳобаи киром ва салафлари-миз йўлидан юриш, улар каби гўзал хулқ эгаси бўлишлик, шунингдек, илм аҳлига номуносиб ишлардан мумкин қадар узоқ бўлишдир. Кибр, ҳасад, манманлик, ҳирс, тамаъ, ўч олишни яхши кўрадиган, ўз нафсининг кули, дунёга ўч, ғазаб, гумон қилаверадиган ва яна бошқа шу каби нобоп хулқлар ўз эгасини кишиларнинг нафратига сазовор қилади. Лекин яна бошқа хулқлар ҳам борки, бошқаларда кўпам айб саналмаса-да, олим ва устозлар учун улуғ айб саналади. Бундай нарсалар китобларда ёзилавермайди, лекин устозлар уни ўз фаросатлари билан англаб етиб, ундан узоқлашишлари ва бошқаларда кўрилган бундай салбий иллатлардан нарида бўлишлари тақозо қилинади. Илмга бўлган муҳаббатни ана шу йўл билан исботлаш мумкин...

Устозлар учун баъзи бир одоб меъёрлари борки, улар бу фазилатлар билан сифатлансалар камолотлари зиёда бўлади. Улардан айримларига тўхталамиз:

1. Фасиҳ¹ сўзламоқ. Инсоннинг тили ҳунар касб этадиган бир курол бўлиб, яна кўнгилдаги нарсаларни, узоқдаги воқеаларни англатадиган бир таржимон ҳамдир. Тил билан сўзлашилади, зарур ўринларда воситачилик сўралади, қайғу ошкор этилади, ҳасратларга тасалли, ярамас ишлардан ман қилиниб, яхши ишларга ташвиқ этилади. Техниканинг қуввати етмаган ўринларда тил ёрдамга келади.

Сўзловчи агар сўзга чечан, сўзи чин ва бир бўлса, тингловчиларига ваъзини осонлик билан етказа олади. Мақсадини ҳам очиқ англата олади, душманини ҳам шу йўл билан енга олади. Шунинг учун устоз бўлган кишининг сўзлаша олиш кўникмаси комил бўлиши ва хатиблик² одобларини ўрнида ва вақтида қўллай билиши лозим.

Агар устоз насиҳатларини қоидаси билан сўзлай олса, шогирдлар тарафидан ҳурмат билан тингланади. Ҳатто бошқа эшитмаганларга ва кичикларга ҳам чиройли қилиб етказилади.

Машҳур вазирлардан Ҳасан ибн Саҳл³ ўз ўғилларига хитобан: “Эй ўғилларим, нутқингизни гўзал қилинг, инсонларнинг ҳайвонлардан фарқи фақат нутқи туфайлидир. Нутқингиз комил бўлса, инсонлигингиз ҳам комил бўлади”, -деган экан.

Лекин сўзлаётган вақтда тингловчининг аҳволини ҳисобга олиш керак. Уларнинг тоқати кўтара оладиган даражада сўзламоқ лозим ва уларга нотаниш мавзуларда сўзламоқ одобга хилофдир.

Чиройли сўзларни қонун-қоида ва шариятни англатиш учун ишлатган киши фақатгина савобга ноил бўлиб қолмай, дунёда ҳам бу иши учун мукофотга сазовор бўлади...

2. Китобат ва иншо инсонга тақдим этилган улуғ камолотлардандир. Бу фақатгина нашр ишларида эмас, устозларга таълим жараёнида ҳам асқотади.

¹ Фасиҳ-ёқимли; услубият қоидасига мувофиқ чиройли сўзлаш.

² Хатиб – хутба ўқувчи.

³ Ҳасан ибн Саҳл Хуросонда Аббосийлар даврида туғилган.

Она тилимиз бўлган туркий тил бугун (XIX аср назарда тутилмоқда) ниҳоятда пала-партиш, ҳар кимнинг хоҳиш иродасига бўйсунган ҳолда ёзилаётганлиги туфайли уни тартибга солиш устозларни ҳимматига боғлиқ. Агарда устоз бўлган киши бундан беҳабар бўлса дўконида йўқ нарсани сотувчига ва кемасида бўлмаган нарсани садақа қилувчига ўхшайди...

Китобат (нутқ ирод этмоқ), иншо ва китобат улуғ бир камолот ва энг азиз неъмат бўлгани ҳолда унинг одобига риоя қилмаслик бу неъматнинг таназзулига, ўринсиз истеъмол қилиш эса куфрони неъмат ҳисобланади. Инсон ақлининг мезони унинг тили ва қалами биландир. Шунинг учун агар бир кишининг ақл мартабасини билишни хоҳласангиз унинг гапирган гаплари, ёзган ишларига диққат қилинг.

Тил билан сўзлаш айб бўладиган ишлар қоғозга ёзилса зарари икки мартаба бўлади. Сўз эсдан чиқиб кетиши мумкин, қоғозга ёзилган нарса қиёматгача сақланиб қолади.

Инсон маъсум бўлмагани учун (беайб парвардигор) хато гапириши мумкин. Рост сўзловчи олимлар, оқиллар, кўнгли соф ва пок инсонлар мабодо хато қилиб қўйсалар, бундай пайтда бошқалар уларга эргашмасликлари учун бу хатони тақдорламасликлари учун рад рад қилиш жоиз, балки ўрнига кўра фарздир.

Лекин сўзни тушунар-тушунмас, матн муаллифи (сўзловчи) назарда тутган маънодан бошқа маъно келтириб чиқариб, дарров рад этишга киришиш одоб доирасидан чекиниш ҳисобланади. Сўз сўзловчини жузъий баҳоналар билан таҳқир қилиш олимга эмас, ҳатто инсонийликка мувофиқ келмайдиган ишлардандир.

Умр бўйи қўлидан қалами тушмаган, бутун орзу-умиди миллатнинг тараққиёти бўлган машҳур адиб Камолбек ҳазратлари ҳеч кимни ҳажв қилмаган. Одамгарчилик бундай бўлади...

Мухаддисларнинг шайхи имом Молик ҳазратлари (р.а.): “Мадинада камчиликсиз кишилар бор эди. Айримлар кишиларнинг айбини қидира бошлаганларида ўзларининг ҳам айблари ошқор бўлиб, халққа тарқалиб кетди. Мадинада айбли (гуноҳкор) кишилар бор эди. Бошқаларнинг айбини яширганликлари боис ўзларининг айблари ҳам унутилиб кетди”, - деган экан.

3. Истифода (фойдаланмоқ). Илму маърифатнинг ғояси, адабий камолотнинг ниҳояси йўқлиги маълум. Устоз бўлган киши мулоқотига мушарраф бўлган адиблар, шайхлардан, ҳатто доим мутолаа қилаётган китоб ва журналлардан фойдаланмоғи лозим...

Машойихлардан бири: “Кўп улуғ зотларга замондош бўлдик, лекин улардан илм ўргана олмадик”, -дея таассуфу надомат қилган.

Шундайки, илм аҳллари ҳали кўрмай туриб, ўзнинг фазилати ва илмдаги даражасини билиб бўлмайди. Имом Зухрий¹ ҳазратлари: “Бир миқ-

¹ Муҳаммад ибн Муслим ибн Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Шихоб аз-Зухрий – илк муҳаддислардан, биринчи ҳадис китобини ёзганлар.

дор илм ўргангач, бу олган илмим етарли деб ўйладим. Сўнгра Убайдуллох ҳазратлари билан мулоқот қилдим. Шундагина ҳеч нарса билмаслигимни англаб етдим”, - деган экан.

Устоз бўлган киши доимий тарзда изланишда бўлиши лозим. Ўз хотира дафтарига эшитган ва англаб этган нарсаларини дарҳол ёзиб бориши лозим. Керак ўринларда мурожаат этади. Имом Шаъбий ҳазратлари “Эшитган нарсаларингизни (албатта, фойдали – М.Э.) ҳам албатта ёзиб боринг”, - дер экан.

4. Тарих ва табақот. Тарих илмидан хабардор бўлмаганлар кунлаб эмас, соатлаб орқага кетадилар. Шунинг учун устозлар тарихдан яхши бохабар бўлсалар шогирдларига, шогирдлари воситасида халққа унга нисбатан қизиқиш уйғотади. Бунинг натижасида эса фойдасини ом ҳам,, хос ҳам билиб, уни ўрганиш ҳаракатига тушадилар.

Бундан ташқари устозларга тарих ва табақат илмлари ўз вазифаларини бажариш асносида қўл келади. Қайси фан бўлсин, агар ўқувчи қобилият эгаси бўлса, мазкур илмни устоз таълим жараёнида шариат назаридаги қарашлари, дунёвий аҳамияти қандайлигини, қайси даврда тўплангани (асос солингани), пешволари кимлар эканлиги, қайси олим бу соҳага қандай ҳисса қўшганлигини айтиб ўтмоғи лозим...

Тажрибаларга кўра тарихни билган киши ақлли, тўғри фикрли ва тадбирли бўлур. Бугунга кунда французларда иқтисод илми ва давлат ҳукуқи асослари номланувчи фойдаси бўлган икки илмнинг онаси тарихдир. Сиз ҳар қанча сўзга чечан хатиб ўлсангиз ҳам, мажлисингизга йиғилган тижорат аҳли ва ҳунармандларига: “Ҳаракат қилинглари, миллионер (ўша давр ҳисоби билан – М.Э.) бўлмасангиз ҳам боён (улуғ давлат эгаси) бўлурсиз”, - дея ташвиқ этсангиз ёки ўқувчиларингизга: “Ўқинглари, албатта, буюк олим ва машҳур ижодкор бўласиз” деган гапингизга у қадар аҳамият бермаслар ёки самараси кам бўлар. Аммо ниҳоятда тангдастллик билан иш бошлаб, катта бир сармоядорга айланган тожир ҳақидаги ҳикояни, балиқчи боласини ялангоёқ, ночорликда болалиги кечган, аммо таҳсилга киришиб улуғ олим ва ижодкор бўлиб етишганлигини сўзлаб берсангиз, тингловчиларга бошқача таъсир этади. Ғайрат ва ижтиҳоди жўш уриб: “Бизга ўхшаганлар ҳам олим бўлиши мумкин экан”, - дея ҳаракатга тушадилар.

5. Адолат. Гўзал хулқнинг энг гўзали адолатдир. Дунё ва охират ишларида адолат юзасидан иш олиб бориш ҳаммага бирдай лозим бўлса-да, лекин устозлар тарбия билан шуғулланганликлари боис улар икки ҳисса бунга эътибор бермоқлари лозим бўлади...

Бирор сўзни ҳақиқат бўлгани учун қабул қилмоқ ва нотўғрилиги учун рад қилиш адолатдир. Бошқача қилиб айтганда, иккинчи томондан ҳақ сўз ким томондан сўзланса ҳам ҳақ, нотўғри сўз ким томонидан сўзланса ҳам ботилдир...